

Когнітивні особливості функціонування питань-перепитів: ментальні моделі

Н. С. Стрельченко

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: eglantine@ukr.net

Paper received 26.01.16; Accepted for publication 20.02.16.

Анотація. Статтю присвячено аналізу когнітивних особливостей функціонування питань-перепитів у діалогічному дискурсі на основі теорії ментальних моделей. Розглянуто компоненти й типи ментальних моделей. Встановлено, що питання-перепити є вербальним засобом побудови моделей контексту комунікативної події, а також моделей ситуацій минулих подій. Визначено співвідношення моделей контексту й моделей ситуацій та інвентар їх складових на матеріалі сучасних англійських художніх кінофільмів та прози.

Ключові слова: питання-перепит, ментальна модель, модель контексту, модель ситуації, діалогічний дискурс.

Питання-перепит – це “реактивно-ініціативне питальне висловлення раціонально-логічного чи емоційного характеру, яке може повністю або частково повторювати попередню репліку в дослівному чи перефразованому вигляді й пов’язане з нею семантично та/або структурно” [1, с. 246]. Частота вживання питань-перепитів у діалогічному дискурсі [3, с. 199], а також необхідність поєднання когнітивного та комунікативного аспекту в мовознавчих студіях зумовлює **актуальність** даної статті. **Метою** дослідження є аналіз питань-перепитів як когнітивно-дискурсивного явища, що передбачає з’ясування їх ролі в процесах пізнання та обробки інформації в комунікації з використанням **методів** когнітивного, контекстуального та дискурс-аналізу на **матеріалі** англійської художньої прози ХХ–ХХІ ст., а також англійських кінофільмів та серіалів.

Аналіз наукових досліджень з теми. На думку Т. ван Дейка, ключову роль при розумінні та породженні мовлення відіграють *ментальні моделі* – суб’єктивні репрезентації *подій* чи *ситуацій*, у яких людина бере участь у певний *момент часу* в певному *місці* з іншими учасниками (зі змінами *ідентичності* та *соціальних ролей*), виконуючи певну *дію* та маючи певні *цілі* [6, с. 588].

Об’єктом ментальної моделі може бути як особистий досвід мовця, так і дискурс (наприклад, розповідь чи новина). Окрім того, важливу роль у створенні ментальної моделі відіграють більш загальні знання та переконання, належні членам певної лінгвокультурної спільноти, що уможливають взаєморозуміння. Отже, ментальна модель поєднує експліцитно виражену вербальну інформацію та умовиводи [19, с. 163]. У процесі сприйняття мовлення, мовець Б реконструює ментальну модель дискурсу (чи інтенцій) мовця А. У свою чергу, “планування дискурсу або дії передбачає створення ментальної моделі для даної комунікативної вербальної дії” [6, с. 588–589].

Характеризуючи *типи* ментальних моделей, Т. ван Дейк розрізняє *семантичну модель ситуації* (situation model), яка репрезентує ситуацію чи подію, про які йдеться в дискурсі, і *динамічну прагматичну модель контексту* комунікативної ситуації, у якій мовці беруть безпосередню участь [6, с. 588–589].

Узагальнюючи результати експериментальних досліджень пам’яті та розуміння тексту в когнітивній психології, Р. А. Зван та Г. А. Радванські виокремлю-

ють п’ять вимірів ситуацій: *час*, *простір*, *каузацію*, *інтенційність* та *учасника/дійову особу* (protagonist) [19, с. 167]. Каузація охоплює причинно-наслідкові зв’язки між подіями, умовиводи та припущення (backward/causal and predictive/elaborative inferences) [19, с. 171–172], а інтенційність – цілі та плани дійових осіб [19, с. 172–173]. До аспектів вивчення категорії дійових осіб та предметів (protagonists and objects) відносять *розв’язання анафори*, тобто поєднання нової інформації (у т. ч. стереотипів) з тим, що читачі знають про дійових осіб, їхні риси характеру; а також конкретизацію предметів (інструментів), що використовуються для виконання певної дії, але не називаються [19, с. 173–175]. Розвиток подій у тексті спонукає читача постійно оновлювати його ментальну репрезентацію [20, с. 283]. *Структура* моделі ситуації, на думку Т. ван Дейка, принаймні частково ізоморфна значенню речення (наприклад, дійова особа – агенс) [7, с. 53].

Важливу роль в експлікації зв’язку між ментальними моделями подій та дискурсом про них відіграють *моделі контексту* [7, с. 59], які характеризуються як “суб’єктивні конструкції” мовців, що “представляють релевантні характеристики комунікативного середовища (а також вербальної взаємодії [7, с. 25]) в епізодичній (автобіографічній) пам’яті та постійно контролюють процеси продукування та розуміння мовлення (discourse production and comprehension)” [5, с. 16].

На відміну від комунікативних *моделей ситуації*, які можуть містити деталі, що не є комунікативно значущими в моделях контексту (наприклад, зовнішність комунікантів), *модель контексту* характеризується “особливим відбором чи реконструкцією моделі ситуації” [5, с. 24].

Моделі контексту забезпечують прагматичну доречність мовлення (дискурсу) через його відповідність комунікативній ситуації і, як правило, включають інформацію про мовців відповідно до *комунікативних ролей* (мовець, реципієнт, автор тощо), *соціальних ролей* чи *ідентичності* (вчитель, кореспондент), *соціальних категорій* (гендер, клас, вік тощо), *стосунків* (дружніх, ворожих), *цілей*, *інтенцій*, *знань* комунікантів на кожному етапі спілкування [6, с. 589]. Моделі контексту також можуть характеризувати ситуацію спілкування в аспектах *часу*, *місця*, *обставин*; *подій*; *мовленнєвих дій*, *жанрів*; *когніції* в раціональному та емоційному аспектах [4, с. 131]. Т. ван Дейк зазначає,

що вплив моделей контексту на перебіг спілкування, як правило, є прихованим і маніфестується лише у випадку комунікативних збоїв [5, с. 19].

Результати та їх обговорення. Як показує аналіз ілюстративного матеріалу, питання-перепити в діалогічному дискурсі (окрім випадків неуспішної комунікації) також можуть вживатися для оновлення/побудови *моделей контексту*, які впливають на перебіг власне комунікативної події, та *моделей ситуації* минулих подій, про які йдеться в розмові, через запит повторення (пояснення/уточнення) відповідних елементів попереднього висловлення або дискурсу. Крім того, питання-перепити функціонують як вербалізатори імпліцитної інформації, виступаючи у формі умовиводів та припущень, що висловлюються мовцем Б (продуцентом питання-перепиту) при створенні ментальної моделі (ситуації/контексту).

При побудові *моделі контексту* питання-перепити використовуються для уточнення компонентів комунікативної ситуації, таких як особа співрозмовника, його статус і роль, предмет розмови/тематика спілкування, знання, переконання, очікування, наміри, бажання, плани, ставлення, емоції. Визначення **особи співрозмовника**, як правило, відбувається на початку розмови, при цьому увага звертається на ім'я, професійну діяльність:

(1) Makinson: *Yes, a man with the most individual imagination. Is there some way I can help you, gentlemen? My name is Makinson.* Poirot: **Peter Makinson? The agent of Henry Gascoigne?** Makinson: *Yes, what a tragic loss!* [12].

У фрагменті (2) з'ясовуються справжні родинні стосунки, адже Міс Блеклок вважає, що Патрік і Джулія лише прикидаються її племінниками задля отримання спадщини:

(2) Patrick Simmons: *Well, the fact of the matter is, Aunt Lettie, it seemed like a bit of a lark.* Miss Blacklock: *Just a minute! You called me "Aunt"? Does that mean you really are Patrick Simmons?* Patrick Simmons: *Oh, yes, I really am Patrick, it's only Julia who-who isn't Julia* [2].

Важливим фактором у спілкуванні є також ступінь знайомства з мовцем, який має долучитися до розмови:

(3) Miss Lemon: *A Mr Gordon Halliday is here to see you, Mr Poirot.* Hercule Poirot: **M. Gordon Halliday? Show him in by all means, Miss Lemon.** Captain Hastings: **Is that the Australian Gordon Halliday?** Hercule Poirot: *Mais oui. The self-made millionaire par excellence* [16].

Секретарка Пуаро представляє Гордона Халлідея як незнайомця (що маркується неозначеним артиклем), питання-перепит *M. Gordon Halliday?* вказує, що Пуаро знає, про кого йдеться, і пізніше характеризує Халлідея на основі фонових знань. У той же час, для капітана Гастингса релевантною ознакою для його ідентифікації є географічне походження.

Ступінь знайомства мовців і знання один про одного загалом є необхідною умовою для здійснення професійної діяльності (наприклад, знання детектива про особу замовника його послуг і навпаки):

(4) *"Perhaps he was not so strong as you suppose. I should think he may have had some secret trouble. With your assent, I will put one or two of these papers in my pocket, in case they should bear upon our future inquiry."* **"One moment – one moment!"** cried a querulous voice,

and we looked up to find a queer little old man, jerking and twitching in the doorway. [...] "Who are you, sir, and by what right do you touch this gentleman's papers?" he asked. "I am a private detective, and I am endeavouring to explain his disappearance." "Oh, you are, are you? And who instructed you, eh?" "This gentleman, Mr. Staunton's friend, was referred to me by Scotland Yard" [10, с. 270].

У ситуації (4) питання-перепити Лорда Маунт-Джеймса є реакцією на поведінку Шерлока Холмса, яка видається йому неправомірною, і засобом долучення до розмови для з'ясування особи детектива, його права виконувати певні дії та замовника, який надав право діяти в його інтересах.

Соціальний статус актуалізується за допомогою питань-перепитів у випадках невідповідності поведінки співрозмовника очікуванням мовця (*"But how come you into this matter, Miss Burnet?" asked Holmes. "How can an English lady join in such a murderous affair?"* [9, с. 762]) або конвенціям/ступеню офіційності спілкування між представниками різного статусу:

(5) Bobby Jones: *Well, look, there's a lot I have to tell you, but it isn't safe to go on talking here. And besides, you've got to meet Frankie.* Moira Nicholson: **Lady Frances Derwent? I thought you were her chauffeur.** The landlord said you– Bobby Jones: *Now, trust me. I'll explain about that too. But we've got to find some place to talk where there's no danger of being overheard* [18].

Боббі Джоунз представляється особистим водієм Леді Францес на час розслідування вбивства, а насправді є її другом дитинства, про що не знає Мойра Ніколсон. У ситуації (6) предметом уточнення є уявлення Пуаро про **роль** Джулії та Ізабел Тріпп (свідки чи підозрювані), що впливатиме на подальше спілкування з ними.

(6) Poirot: *Then, both of these deaths have in common the same three people: Wilhemina Lawson and yourselves?* Julia: **You think we had something to do with it, Mr Poirot?** Isabel: **You mean we are suspects?** Oh, how thrilling! Julia: *Go on, question us, Mr Poirot. Just like you would normal people!* Poirot: *I will, Mesdames. But not today* [11].

Релевантними аспектами запиту **знань** є їх **наявність** у співрозмовника (що визначає необхідність повідомлення йому додаткової інформації):

(7) Myrna Harris: *My mum said that I'd be an-an accessory before the fact.* Inspector Craddock: **Do you know what that means?** Myrna Harris *shakes her head: It sounded horrible* [2].

Питання-перепити також використовуються для з'ясування **необхідності надання інформації** (*Do you really want to know?* [11]), **джерела** її отримання (*How did you know?* [18], *How did you hear about it?* [18]) і його **надійності** (*Is Miss Bunner a reliable witness?* [2]), а також для визначення психічного стану співрозмовника, який впливає на ступінь достовірності його повідомлення (*I suppose the whole thing is not a vision and a touch of nerves?* [9, с. 753]).

У діалогічному дискурсі **переконання** мовців стосуються наявного стану речей (*"And you think you have evidence that he murdered his late master?"* [9, с. 758]), минулої події (*Why, did you think the murderer was returning to the scene of the crime?* [14]), а також

майбутньої дії співрозмовника/іншої людини (*"What effect do you think it will have upon his plans now that he knows you are here?"* [10, с. 97]).

Оцінка переконань співрозмовника вербалізується у формі питань-перепитів як вираження **ставлення**:

(8) Inspector Sullivan: *Believe it or not, strawberry theft is not my greatest priority.* Mrs McCarthy: *Now see here, young man! Oh, I see, our concerns are beneath you, are they? Big city boy!* Inspector Sullivan: *That's not what I meant.* Mrs McCarthy: *I'll have you know, my award-winning strawberry scones put Kembelford on the map. At least Inspector Valentine took his responsibilities seriously. You're not even listening!* [15].

У фрагменті дискурсу (8) поєднується умовивід Місіс МакКарті щодо оцінки її проблеми (крадіжка полуниць) як другорядної та спроба змінити ставлення новопризначеного інспектора поліції зі столиці через порівняння з попередником на посаді.

Окрім раціонального аспекту спілкування важливу роль для подальшої комунікації відіграє розуміння **емоційного стану** співрозмовника та його причин, а також відносин з іншими:

(9) Poirot: *Please do calm yourself and sit down.* Arabella: *Thank you. That fall was no accident, Mr Poirot. She was pushed by one of them. I know it! But if my husband knew that I am accusing them, he-he'd – Poirot: **You fear him, Madame?*** Arabella: *No, no, forgive me. I am safe here, at least* [11].

Одним із засобів погодження спільних майбутніх дій (у випадку кооперації) або планування/корегування власної діяльності (у тому числі комунікативної) є запит **планів** співрозмовника (*And how long are you proposing to be away?* [18]), його **намірів** чи **бажань**:

(10) Hercule Poirot: *Hastings, I must reserve for myself immediately for tomorrow night a table at le Jardin des Cygnes.* Captain Hastings: ***You want to look at the killer, eh?*** Hercule Poirot: *It is exactly that, Hastings. Twice it is arranged: the dinner, the restaurant, the guests. And tomorrow night, I must be there. To prevent a second death* [17].

Погодження своїх дій зі співрозмовником включає **запит інструкцій**:

(11) Inspector Craddock: *And if you were planning a murder?* Julia Simmons: *I'm a dispenser. I'd mix a lethal potion. Quick and clean, and quiet.* Inspector Craddock: *Ah. **Should I make a note of that?*** Julia Simmons: *Better not, in case anyone else pops off in suspicious circumstances* [2].

Співвідношення моделей контексту і моделей ситуацій минулих подій, на нашу думку, можна розглядати як включення: модель ситуації, що репрезентує минулу подію з власного досвіду та/або розповідь про неї, входить до компонента моделі контексту (знань).

Зафіксовані аспекти **моделі ситуації** включають **час/період**, коли відбувалася дія (*Was this in the olden days?* [2], *On Saturday?* *Are you sure?* [2]), **опис** того, що сталося (*"Were you with him? Can you tell us what has happened?"* [9, с. 1084]), **характеризацію/категоризацію** минулої події (*Didn't turn out to be suicide or anything, did it?* [18]), **місце дії** (*Was that in a place called Marchbolt?* [18]), **місце перебування мовця** в певний час у минулому (*Where was I?* [12]),

особу, яка виконала певну дію (*And there's no indication as to who it was?* [2]), її **ім'я, статус**:

(12) *"I saw her in conversation with her maid."* ***And who is her maid?*** *"Alice is her name. She is an American and came from California with her."* ***A confidential servant?*** *"A little too much so. It seemed to me that her mistress allowed her to take great liberties. Still, of course, in America they look upon these things in a different way"* [8, с. 125].

У фрагменті дискурсу (12) питання-перепит стосується як постійних характеристик покоївки (імені, походження), так і змінних (зокрема, особливостей її стосунків з дружиною мовця).

Діяльнісний аспект моделі ситуації включає репрезентацію мовленнєвих дій (*Why didn't you report it?* [2]) та поведінки. Так, питання-перепит стосується деталей попередньої розмови одного з мовців:

(13) Gordon Halliday: *She was going away for the weekend. Her maid's just called from Bristol station. They were supposed to change there, only, apparently, Florence stayed on the train. Said she had some business further on.* Hercule Poirot: ***Now, did she specify what business?*** Gordon Halliday: *No, no, she just said that she'd get the first train back to Bristol and then they'd go on together* [16].

У ситуації (14) також актуалізується **мовленнєва поведінка** (факт спілкування з підозрюваним) і спосіб отримання знань про неї співрозмовником (інспектором поліції):

(14) Phillipa Haymes: *I'm happy to verify a statement if it means I can stand up straight.* Inspector Craddock: *The dead man, Rudi Scherz, you told me he was a stranger to you.* Phillipa Haymes: *Yes?* Inspector Craddock: ***Did you at any time have a conversation with him in the summerhouse at Little Paddocks?*** Phillipa Haymes: ***In the summerhouse? It's absurd. Who told you that?*** Inspector Craddock: *The statement was made to me that you were seen speaking to him* [2].

Окрім дій, питання-перепити є запитом **ставлення** (*You were bored by the whole thing?* [2]), **бажань** (*So what did Crotchet want?* [13]), **мотивів** (*What are you saying? Why should I've wanted to kill Pauline?* [17]). У той же час, минулу дію мовця можна розглядати як керовану певною прагматичною моделлю контексту, що мотивує діяльність/вербальні дії мовця:

(15) Hercule Poirot: *And that was the end of it. I was taken to a ship and deported on the same day. In a cabin of the third class!* Captain Hastings: *So, that's why you never came. **But why on earth didn't you tell me?*** Hercule Poirot: ***Hercule Poirot arrested and deported like a common criminal?*** *It was something that I preferred not to describe* [17].

Пуаро приховує факт своєї депортації з Аргентини (через спробу розслідувати вбивство) і таким чином впливає на знання та ставлення капітана Гастингса до себе як шанованої людини, а не звичайного правопорушника

Висновки. Отже, розгляд когнітивного аспекту функціонування питань-перепитів у діалогічному дискурсі можливий через їх аналіз із застосуванням поняття ментальної моделі. Питання-перепити є засобом оновлення **моделі контексту** комунікативної ситуації (за їх допомогою визначається особа

співрозмовника, його статус і роль, предмет розмови/тематика спілкування, знання, переконання, очікування, наміри, бажання, плани, ставлення, емоції), а також *моделі ситуації* минулої події (уточнюється час, місце дій/подій, особи, їхні характеристики та поведінка, ставлення, бажання й мотиви).

Модель ситуації, що містить інформацію про минулі події чи попередні розмови комунікантів, входить до моделі контексту у формі знань, у той же час, минулі дії мовців (їхні мотиви) визначаються моделями контексту в минулому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрельченко Н. С. Питання-перепити у термінологічному аспекті / Н. С. Стрельченко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – 2015. – Вип. 138. – С. 243–248.
2. A Murder is Announced : [movie] / directed by David Giles. – BBC, 1985. – 153 min.
3. Carter R. Cambridge grammar of English / R. Carter, M. McCarthy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 973 p.
4. Dijk T. A. van Context Models in Discourse Processing / Teun A. van Dijk // The Construction of Mental Representations During Reading / [edited by H. van Oostendorp, S. R. Goldman]. – Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1999. – P. 123–148.
5. Dijk T. A. van Discourse and Context: A sociocognitive approach / Teun A. van Dijk. – New York : Cambridge University Press, 2008. – 267 p.
6. Dijk T. A. van Discourse and knowledge / Teun A. van Dijk // The Routledge Handbook of Discourse Analysis / [edited by J. P. Gee, M. Handford]. – London : Routledge, 2012. – P. 587–603.
7. Dijk T. A. van Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach / Teun A. van Dijk. – Cambridge : Cambridge University Press, 2014. – 400 p.
8. Doyle A. C. The Adventures of Sherlock Holmes / Arthur Conan Doyle. – 158 p. – URL: <https://sherlock-holm.es/stories/pdf/letter/2-sided/advs.pdf>
9. Doyle A. C. The Case-Book of Sherlock Holmes / Arthur Conan Doyle. – Ware : Wordsworth Editions Limited, 1993. – 1126 p.
10. Doyle A. C. The Return of Sherlock Holmes / Arthur Conan Doyle. – Ware : Wordsworth Editions Limited, 1995. – 309 p.
11. Dumb Witness [movie] / directed by Edward Bennett. – Carnival Film & Television, 1996. – 103 min.
12. Four and Twenty Blackbirds [movie] / directed by Renny Rye. – Picture Partnership Productions, 1989. – 50 min.
13. The Adventure of the Clapham Cook [movie] / directed by Edward Bennett. – London Weekend Television / Independent Television, 1989. – 51 min.
14. The Hollow : [movie] / directed by Simon Langton. – Granada Television, 2004. – 93 min.
15. The Maddest of All : [movie] / directed by Matt Carter. – BBC, 2014. – 44 min.
16. The Plymouth Express : [movie] / directed by Andrew Piddington. – Picture Partnership Productions, 1991. – 50 min.
17. The Yellow Iris : [movie] / directed by Peter Barber-Fleming. – Picture Partnership Productions, 1993. – 50 min.
18. Why didn't they ask Evans? : [movie] / directed by John Davies, Tony Wharmby. – London Weekend Television, 1980. – 180 min.
19. Zwaan R. A. Situation Models in Language Comprehension and Memory / Rolf A. Zwaan, Gabriel A. Radvansky // Psychological Bulletin. – 1998. – Vol. 123, No. 2. – P. 162–185.
20. Zwaan R. A. Updating situation models / R. A. Zwaan, C. J. Madden // Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition. – 2004. – Vol. 30. – P. 283–288.

REFERENCES

1. Strelchenko N. S. Echo questions from the terminological point of view / N. S. Strelchenko // Scientific papers of Kirovograd State Pedagogical University. Series: Philology (Linguistics). – 2015. – Issue 138. – P. 243–248.

Cognitive peculiarities of echo questions' functioning: mental models

N.S. Strelchenko

Abstract. Based on the mental model theory, the article analyzes cognitive peculiarities of echo questions' functioning in conversational discourse. It also examines the components and types of mental models, suggesting that echo questions may be viewed as a verbal means of building context models of the communicative situation and situation models of past events. Furthermore, it shows the relationship between context models and situation models and provides the inventory of their constituents drawing on the data from contemporary English films and fiction.

Keywords: *echo question, mental model, context model, situation model, conversational discourse.*

Когнитивные особенности функционирования вопросов-переспросов: ментальные модели

Н. С. Стрельченко

Аннотация. Статья посвящена анализу когнитивных особенностей функционирования вопросов-переспросов в диалогическом дискурсе на основе теории ментальных моделей. Рассмотрены компоненты и типы ментальных моделей. Вопросы-переспросы изучаются как вербальное средство построения моделей контекста коммуникативного события и моделей ситуаций прошлых событий. Определяется соотношение моделей контекста и моделей ситуаций, а также инвентарь их составляющих на материале современных англоязычных кинофильмов и прозы.

Ключевые слова: *вопрос-переспрос, ментальная модель, модель контекста, модель ситуации, диалогический дискурс.*